

E-ISSN 2645-9132

Gazzâlî'ye Göre Delillerin Teâruzu ve Tercih Sebepleri (*el-Mustasfâ* Bağlamında)

Rahme Betül TAŞCI | ORCID: 0009-0008-2808-4425 | rahmebetul45@gmail.com

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05ryemn72>

Yaşar YİĞİT | ORCID: 0000-0002-2152-524X | dryasar66@hotmail.com

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,

İslam Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05ryemn72>

z

Gazzâlî (. 505/1111) hicrî beşinci asrın önemli âlimlerinden biridir. Hcct'l-İslâm (İslâm'ın delili) unvanıyla bilinen Gazzâlî; kelam, felsefe, tasavvuf, fıkıh, fıkıh usl ilimlerinde eserler telif etmiştir. Son eseri olduğu tahmin edilen *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usl*, fıkıh usl alanında mütekellim metoduna göre yazılmış dört temel eserden biri kabul edilmektedir. Gazzâlî'nin ömrünün sonlarına doğru kaleme aldığı belirtilen *el-Mustasfâ'nın* bir anlamda müellifin görüşlerinin kemale erdiği bir döneme denk geldiği ifade edilebilir. Bu itibarla İslâmî ilimlerde ciddi bir birikimi haiz olan Gazzâlî'nin bakış açısıyla İslâm hukuk metodolojisinde öteden beri sıcaklığını muhafaza eden delillerin teâruzu meselesinin bahse konu eser özelinde ele alınması ayrı bir değer arz etmektedir. İslâm hukuku bağlamında teâruz konusu ele alındığında, fukahânın teâruzun varlığı veya yokluğuna ilişkin farklı yaklaşımlar sergilediği görülür. Bunun yanı sıra teâruzun varlığını kabul eden İslâm hukukçularının da söz konusu teâruzun alanı, kapsamı ve teâruzun izalesi ekseninde farklı görüşlere sahip

olduğu da bir gerçektir. Deliller arası çatışma (teâruz) ve bu çatışmayı giderme yöntemlerinden biri olarak tercih, fıkıh usûlünün önemli konuları arasında yer almaktadır. Fıkıh usûlünün teşekkül sürecinde somut örnekler üzerinde görülen bu problem ve çözüm önerileri fıkıh usûlünün tedvin sürecinin başlamasıyla pek çok müellifin eserinde yer almıştır. Söz konusu bahse kayıtsız kalmayan Gazzâlî de eserinde naslar arası tercih sebebi olarak isnad, metin ve bunun dışındaki durumlara bağlı sebepleri ele almaktadır. Ayrıca illetler arası çatışmada da hangi gerekçelere binaen tercih yapılacağını detaylı bir şekilde incelemektedir. Eserinde sadece kendi kabul ettiği tercih sebeplerini değil, diğer usûlcülerin konuya ilişkin tercih sebeplerini de zikretmektedir. Binaenaleyh Gazzâlî *el-Mustasfâ* isimli eserini dört ana bölüme ayırmış, teâruz ve tercih konularını da eserin dördüncü bölümünü teşkil eden ictihad ana başlığının bir alt başlığı olarak incelemiştir. Araştırmamız *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl* özelinde doktrindeki teâruz meselesinin mahiyetini, teâruz ve tercih sebeplerini İslâm bilim tarihinde haklı bir şöhreti haiz olan Gazzâlî'nin bakış açısı bağlamında ele almayı amaçlamaktadır. Konu tarihsel süreçte farklı disiplinlerde detaylıca yer aldığından ve makalemizin sınırlarını aşacağından ayrıntıya girilmemiştir. Buna karşın yeri geldikçe usûlcüler tarafından teâruzun giderilmesinde izlenen yöntem ile Gazzâlî'nin meseleye ilişkin yaklaşımı yanında diğer âlimlerle ittifak ve ihtilaf ettiği noktalara da temas edilecektir. Son olarak teâruzun giderilmesinde başvurulan tercih yönteminde Gazzâlî'nin hangi şartları güçlü, hangi şartları zayıf bulduğu sebepleriyle beraber tatad edilecektir.

Anahtar Kelimeler

Fıkıh Usûlü, Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, Delil, Teâruz, Tercih.

Atıf Bilgisi

Yiğit-Taşcı, Rahme Betül-Yaşar. "Gazzâlî'ye Göre Delillerin Teâruzu ve Tercih Sebepleri (*el-Mustasfâ* Bağlamında)". *ULUM Dinî Tetkikler Dergisi* 6/1 (Temmuz 2023), 25-54.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1287580>

Geliş Tarihi	25.04.2023
Kabul Tarihi	11.06.2023
Yayın Tarihi	31.07.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Çalışmanın Tasarlanması: RBT (%60), YY (%40) Veri Toplanması: RBT (%80), YY (%20)

Yazar Katkıları	Veri Analizi: RBT (%50), YY (%50) Makalenin Yazımı: RBT (%60), YY (%40) Makale Gönderimi ve Revizyonu: RBT (%60), YY (%40)
Etik Bildirim	ulumdergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Conflict of Evidence and Reasons for Preference According to al-Ghazālī (in the Context of *al-Mustasfā*)

Rahme Betül TAŞCI | ORCID: 0009-0008-2808-4425 | rahmebetul45@gmail.com

Ankara Yildirim Beyazıt University, Social Sciences Institute,
Department of Basic Islamic Sciences, Ankara, Turkey

ROR ID: <https://ror.org/05ryem72>

Yaşar YİĞİT | ORCID: 0000-0002-2152-524X | dryasar66@hotmail.com

Ankara Yildirim Beyazıt University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Islamic Law, Ankara, Turkey

ROR ID: <https://ror.org/05ryem72>

Abstract

al-Ghazālī (d. 505/1111) is one of the important scholars of the fifth century hijri. al-Ghazālī, also known as Huccah al İslām (firmly grounded in Islamic knowledge), wrote works in the sciences of kalam (theology), philosophy, tasawwuf, fiqh (jurisprudence) and usūl al-fiqh (principles of Islamic jurisprudence). *al-Mustasfā min 'ilm al-usūl* (On Legal Theory of Muslim Jurisprudence), which is believed to be his last work, is considered one of the four basic works written in the field of usūl al-fiqh written accordingly in the method of mutakallim. It can be stated that *al-Mustasfā*, which is stated to have been written towards the end of al-Ghazālī's life, coincided with a period in which the author reached maturity in terms of ripening of his views. In this respect, from the point of view of al-Ghazālī, who has a serious knowledge in Islamic sciences, it has a special value to deal with the issue of conflict of evidence, which has always been important in Islamic legal methodology, in the context of *al-Mustasfā*. When the subject of conflict is considered in the context of Islamic law, it is seen that the fuqaha have different approaches to the presence or absence of conflict. In addition to this, it is a fact that Islamic

jurists who accept the existence of conflict have different approaches in terms of the scope and elimination of conflict. Conflict between evidence (et-Tearud) and preference between these conflicts (at-Tarjih) are amongst the important issues of usûl al-fiqh. These conflict problems and preference proposals, which were seen with concrete examples in the formation period (al-Tashakkul) of usûl al-fiqh, took place in the works of many scholars with the start of the written records period (al-Tadwin) of usûl al-fiqh. al-Ghazālī was not indifferent to this issue either. In his work, al-Ghazālī deals with the reasons related to isnad, the text and other situations as the reason for choosing between the nass. It also discusses in detail the reasons for which preference will be made when there is a conflict between effective causes (‘illa). In his work, he mentions not only the reasons for preference accepted by himself, but also the reasons for preference accepted by other jurisprudents. Therefore, he tried to clarify these matters in his work called *al-Mustasfā*. al-Ghazālī divided his work *al-Mustasfā* into four main chapters and examined the issues of conflict and preference as a sub-title of the fourth chapter called al-ijtihād. Our research aims to deal with the nature of the issue of conflict, the reasons for conflict and preference in the context of the perspective of al-Ghazālī, who has a rightful reputation in the history of Islamic science, in the context of his book *al-Mustasfā min ‘ilm al-usûl*. Since the subject is covered in detail in different disciplines in the historical process, we took care not to go into details as it would exceed the limits of our article. On the other hand, the method followed by the jurisprudents in overcoming conflict will be compared with al-Ghazālī’s approach to the issue, and the points in which al-Ghazālī and other scholars have alliances and disagreements will be touched upon. Finally, it will be explained together with the reasons why al-Ghazālī finds which conditions are strong and which conditions are weak in the preference method used to resolve the conflict.

Keywords

Usûl al-Fiqh, al-Ghazālī, *al-Mustasfā*, Evidence, Conflict, Preference.

Citation

Yiğit-Taşçı, Rahme Betül-Yaşar. “The Conflict of Evidence and Reasons for Preference According to al-Ghazālī (in the Context of *al-Mustasfā*)”. *ULUM Journal of Religious Inquiries* 6/1 (July 2023), 25-54.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1287580>

Date of Submission	25.04.2023
Date of Acceptance	11.06.2023
Date of Publication	31.07.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External

Ethical Statement	<p>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</p> <p>Conceiving the Study: RBT (%60), YY (%40)</p> <p>Data Collection: FBT (%8), YY (%20)</p>
Author Contribution	<p>Data Analysis: FBT (%50), YY (%50)</p> <p>Writing up: RBT (%60), YY (%40)</p> <p>Submission and Revision: RBT (%60), YY (%40)</p>
Conflicts of Interest	<p>The author(s) has no conflict of interest to declare.</p>
Complaints	<p>ulumdergisi@gmail.com</p>
Grant Support	<p>The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.</p>
Copyright & License	<p>Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.</p>

Giriş

İslâm bilim tarihinde hemen bütün disiplinlere ilişkin muhalled eserler kaleme almış, “Hüccetü'l-İslâm” ve “Zeynuddîn” gibi unvanlar ile anılan Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) tam adı “Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî'dir. Gazzâlî'nin babası ölümünden önce oğullarının eğitimi için bir miktar parayla onları yakın aile dostuna emanet etmiştir. Emanet bırakılan dostu da maddî yetersizlik sebebiyle bir süre sonra Gazzâlî ve kardeşlerini medreseye kaydettirmiştir. Öğrenimine ilk olarak Tûs'ta Ahmed b. Muhammed b. er-Razkânî'den/Razekânî'den (ö. ?) fıkıh dersleri alarak başlayan Gazzâlî ilmî serüvenine Nîşâbur'da devam etmiştir. Nîşâbur'da özellikle fıkıh usûlünde temayüz etmiş Cüveynî'nin (ö. 478/1085) tedrisinden geçen Gazzâlî ilme olan yatkınlığı, gayret ve zekasıyla hocasının takdirine mazhar olmuştur. Fıkıh ilminin yanında o günün koşullarında medrese müfredatında yer alan cedel, mantık, kelim ve felsefe dersleri de almıştır. Cüveynî'nin vefatıyla Nizâmiye medreselerine geçerek orada müderris olmuştur. Bu dönemlerde ruhî/manevî birtakım sorunlar yaşayan Gazzâlî, Şam Emevî câmiinde inzivâya çekilme kararı almıştır. Belli bir zaman sonra kendisine yapılan ısrar neticesinde Nîşâbur'a tedris için tekrar gelmiş ancak istikrar yakalayamadığından memleketi Tûs'a tekrar geri dönmek durumunda kalmıştır. Hayatının son demlerini dersler, eser telifleri ve irşad faaliyetleri ile geçirmiştir.¹

Gazzâlî kelim, felsefe, tasavvuf, fıkıh, fıkıh usûlü gibi pek çok alanda dudak uçuklatacak hacimde eserler telif etmiştir. Hayatının son zamanlarında fıkıh usûlü ilmine dair kaleme almış olduğu *el-Mustasfâ*, mütakellim metoduna göre yazılmış dört temel eserden² biri kabul edilmektedir. Eser incelendiğinde kendisinden önceki

¹ Abdurrahman Bedevî, *Müellefâtü'l-Gazzâlî* (Kuveyt: Vekâletü'l-Matbûât, 1977), 21-25; Mustafa Çağrırcı, “Gazzâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/530-534.

² Diğer üç eser Kâdî Abdülcebbar el-Mu'tezilî'nin *el-Umed*'i, Ebû'l-Hüseyn el-Basrî el-Mu'tezilî'nin *el-Mu'temed*'i, İmâmu'l-Haremeyn Abdülmelik b. Muhammed b. Abdullah el-Cüveynî'nin *el-Burhân*'ıdır. Bkz. Zekiyüddin Şa'bân, *Usûlu'l-fıkhü'l-İslâmî* (Beirut: Metâbiu' Dâri'l-Kütüb, 1971), 23-24. Kâdî Abdülcebbar'ın ve Ebû Abdullah el-Basrî'nin talebesi, Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin ise çağdaşı olan Nâtık-Bilhak'ın (ö. 424/1033) kaleme aldığı *el-Müczi fi usûli'l-fıkh* ise gerek Basrî'nin gerekse Ebû'l-Hasen el-Kerhî'nin görüşlerini aktarması yönüyle önemli bir eser olarak kabul edilmiştir. Bkz. Fatih Yücel, *Zeydiyye ve Fıkıh Usûlü*, (Ankara: Fecr yayınları, 2022), 42-43.

usûl ilmine ilişkin yazılmış eserlerden farklı bir sisteme sahip olduğu görülür. *el-Mustasfâ*, mukaddime ve dört bölümden oluşmaktadır. Mukaddimedede mantık ilmine dair özlü bilgiler sunan Gazzâlî, usûl ilmiyle meşgul olan kimselerin bu bilgilere vâkif olması gerektiğini vurgulamaktadır. Fıkıh usûlü ilmiyle alakalı bölümleri ise metaforik bir yaklaşım tarzıyla dört ana eksen etrafında topladığı görülmektedir. Birinci bölümün başlığı “Semere”dir ve bu bağlamda hüküm konusu ele alınmaktadır. İkinci bölüm “Müsmir” adını taşır ve bu bölümde de hükmün delilleri dile getirilmektedir. “Keyfiyyetü istismâri'l-ahkâm” başlıklı üçüncü bölümde hüküm çıkarma metotları üzerinde durulmaktadır. Dördüncü bölüm ise “Müstesmir” olarak nitelendirilmiştir ki, bu niteleme ile de müctehid kastedilmiştir. Bu bölümde ayrıca ictihad ve taklit konuları ele alınmaktadır. Bölüm başlıklarının Gazzâlî'ye has bir üslup ile isimlendirilmesi oldukça dikkat çekicidir. Ayrıca bu isimlendirme bağlamında düşünüldüğünde Gazzâlî'nin fıkıh usûlü ilmine bakış açısının ictihad ekseninde odaklandığı anlaşılmaktadır.³

Gazzâlî teâruz ve tercih meselelerini eserinde ictihad başlığı altında müstakil olarak ele almıştır. Bununla birlikte “Keyfiyyetü istismâri'l-ahkâm” olarak ifade ettiği delillerden hüküm çıkarma keyfiyeti/yöntemi bölümünde iki umumun teâruzu ve Peygamber fiillerinin teâruzu başlıkları altında bu meselelere dair özlü açıklamalarda bulunmuştur. Bu itibarla makalemiz, *el-Mustasfâ* özelinde doktrindeki teâruz meselesinin mahiyetini, teâruz ve tercih sebeplerini ele almayı amaçlamaktadır. Ayrıca araştırmamızın akışı içerisinde teâruzun giderilmesinde izlenen yöntem hususunda Gazzâlî ile diğer usûlcülerin ittifak ve ihtilaf ettiği noktalara da değinilmiştir.

1. Deliller Arası Çatışmanın İmkânı

İslâm hukuku yararlandığı kaynaklar ve niteliği açısından hem akla hem nakle dayanan bir hukuk sistemidir. Naklî deliller üzerine inşa edilmesi, yapısal özelliğinin vahiy kaynaklı olduğunu göstermektedir. Vahye dayanan bu deliller arasında çatışma meydana gelmesi ise usûlcüler arasında tartışma konusu olmuştur. Akla ilk

³ Abdurrahman Bedevî, *Müellefâtü'l-Gazzâlî*, 216-217; H. Yunus Apaydın, “*Mustasfâ*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/124-126.

gelen soru vahye dayalı deliller arası çatışmanın nasıl mümkün olacağıdır. Zira bu çatışmayı kabul etmek bir anlamda her türlü eksiklikten münezze olan Şâri'e/Allah'a eksiklik izafe etmek olarak yorumlanabilecektir. Vahyin akıl ile çatışması ise İslâm hukukunun akla aykırı bir hukuk sistemi olduğu zannının oluşmasına sebebiyet verecektir. Tüm bu ve benzeri soruların cevaplanması açısından fıkıh usûlü ilminde teâruz konusu oldukça önem arz etmektedir.

Aklî ve naklî delillerin çatışmasının nasıl mümkün olabileceğini anlamak için Gazzâlî'nin ifadesiyle ilk olarak teâruz mahallini bilmek gerekmektedir.⁴ Bir başka ifadeyle teâruzun hangi durumlarda gerçekleşebileceği ya da söz konusu olabileceği tespit edilmelidir. Zira hükümlere kaynaklık eden her delilin çatışması imkân dâhilinde değildir. Aklın ve naklin çatışmasında üç ihtimal söz konusu olabilir. Birincisi, teâruzun iki aklî delil arasında meydana gelmesidir. Gazzâlî'ye göre iki konuya da aklın delalet ettiği yerlerde teâruzdan bahsedilemez. Çünkü aklî deliller arasında nesih olgusu ve bahse konu delillerin birbirini iptali imkânsızdır. İkincisi aklî delil ile sem'î/naklî delil arasında gerçekleştiği kanısı hâsıl olan teâruzdur ki burada da çatışmadan söz edilemez. Bunun örneği "*O her şeyi hakkıyla bilmektedir.*"⁵ ayeti ile "*Göklerde ve yerde Allah'ın bilmediği bir şeyi O'na bildirmeye mi kalkışıyorsunuz?*"⁶ ayeti arasında tezahür eden teâruz izlenimidir. Zira ilk ayetten aklın ulaştığı Allah'ın bilgisinin her şey için geçerli olduğu çıkarımına ikinci ayette geçen Allah'ın bilmediği şeyleri bildirmek ifadesi muarız gibi görünmektedir. Oysa burada hakikatte bir çelişki vaki değildir. Çünkü ikinci ayette ifade edilen Allah'ın ilminin kapsamına sınır getirmek değildir. Burada kastedilen, Allah'ın onların sözlerinin asılsız ve gerçeğe dayanmadığını bildiğini beyandır.⁷

⁴ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Tâmir (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2011), 2/219.

⁵ el-Bakara 2/29.

⁶ Yûnus 10/18.

⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/219-220.

İki aklî delilin veya biri aklî diğeri naklî delilin çatışması olan bu iki seçenekte Gazzâlî ile aynı görüşte olan usûlcüler⁸ olduğu gibi farklı görüşte olanlar da vardır.⁹ Üçüncü seçenek ise sadece naklî deliller arasında meydana gelen teâruzdur. Bu kısım da usûlcüler arasında ihtilafıdır. Buradaki hilafın sebebi İslâm hukukunda delilin anlam ve bilgiye kaynaklık etme yönünün bilinmesiyle daha rahat anlaşılacaktır. Fıkıh usûlü ilminde delil, “üzerinde doğru düşünmek suretiyle haberî bir sonuca ulaşılması mümkün olan şey”¹⁰ olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım delilin bilgiye kaynaklık etmesi yönüyle kat’î ve zannî olabileceğini gösterir. Bu kat’îlik ve zannîlik ise sübut ve delalet olarak iki açıdan meydana gelmektedir.¹¹ Delillerin bu şekilde kuvvet derecelerinin farklı olması aralarında çatışmanın söz konusu olup olmayacağı hususunu beraberinde getirmektedir. Şöyle ki, usûlcülere göre naklî deliller arasındaki çatışmanın imkânı, delillerin sübut ve delalet açısından kuvvet derecelerinin tespit edilmesiyle yakından ilintilidir. Çünkü kuvvet bakımından denk olmayan iki delil arasında usûlcülerin ekseriyetine göre teâruz meydana gelmemektedir. Bu da teâruzun sübut ve delalet yönünden biri kat’î diğeri zannî iki delil arasında gerçekleşmeyeceği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bir başka ifadeyle teâruz, sadece birbirine denk iki kat’î veya iki zannî delil arasında vaki olmaktadır.¹² Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, iki kat’î delilin çatışmasının imkânı noktasında da ihtilaf edilmiştir. Zira sübut ve delalet yoluyla kesin/kat’î olarak ulaşılmış iki delilin çatışmasının kabulü bir anlamda Şâri’e acziyet izafe etmek manasına gelmektedir. Bu sebeple İslâm bilginlerinin çoğunluğuna göre kat’î

⁸ Bkz. Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Mahsûl fi ‘ilmi usûli’l-fikh* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996), 5/381.

⁹ Bkz. Şemsüddin Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî, *Beyânü’l-Muhtasar şerhu muhtasarı b. Hâcib* (Mekke: Câmîatu Ümmi’l-Kurâ, 1986), 3/371.

¹⁰ Ali Bardakoğlu, “Delil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/ 138-140.

¹¹ Bardakoğlu, “Delil”, 9/138-140.

¹² Bkz. Ebû Zeyd ed-Debûsî Abdullah b. Muhammed, *Takvîmu’l-edille fi usûli’l-fikh*, thk. Halîl Muhyiddin (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye 2001), 214; Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Usûl*, (Haydarâbâd: 1993), 2/12; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, 5/379; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/567; Abdurrahman Caner, “Fıkıh Usûlünde Delillerin Çelişmesi ve Tercih Sebepleri İbnü’s-Sübki Örneği”, *İslâmî İlimler Araştırmaları Dergisi* 2/8 (Ekim 2020), 26.

deliller arasında teâruzun imkânından bahsedilemez.¹³ Gazzâlî de bu konuda cumhur ile aynı görüşü paylaşmaktadır.¹⁴ Hanefî usûlcülere göre ise birbirine zıt görünen iki kat'î delil arasında da teâruz mümkündür.¹⁵ Hanefîlerin bu görüşüne bazı yorumlar yapılmıştır. Bu itibarla iki kat'î delil arasında gerçekleşen teâruzun aslında hakikatte/özde değil, algı ve anlamlandırmada olduğu savunulmuştur.¹⁶ Dolayısıyla Hanefî ekolü de bunun imkânını sadece görünüşte kabul etmektedir. Hakikatte kabul etmedikleri için bu deliller arası çatışmayı gidermek için tercihe başvurmamışlardır. Bu da cumhurla aralarında sadece teoride kalan bir hilâf/görüş ayrılığı olduğunu göstermektedir. Böylece teâruzun sadece zannî deliller arasında meydana gelebileceği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Gazzâlî zannî delillerin çatışmasının hukuka olan güveni azaltacağı, dinde çelişkinin var olduğu düşüncesini ortaya çıkaracağı, İslâm'a tabi olma meylini azaltacağı yönünde endişe duyan âlimlere katılmamaktadır. Ona göre böyle bir teâruzun meydana gelmesi sözün sahibinden kaynaklandığını göstermez. Zira önceki asırlarda yaşayanlara açık olan bir durum, zamanın geçmesi ya da delil ve karinelerin silinmesiyle sonrakilere kapalı kalabilir. Bu da kapalı kalan kişiler için deliller arasında tercih ve tahyîr ile sorumlu olma ve bununla imtihan edilme olarak değerlendirilmelidir.¹⁷

¹³ Bkz. Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fikh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 12.

¹⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/567; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhamed Hasan Heytû (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998), 416.

¹⁵ Serahsî, *el-Usûl*, 2/12.

¹⁶ Serahsî, *el-Usûl*, 2/12; Muhammed b. Muhammed İbn Emîru Hâc el-Halebî, *et-Takrîr ve't-tahbîr* (b.y. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 3/2.

¹⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/226.

2. Teâruzun Mahiyeti ve Teâruzu Giderme Yöntemleri

Sözlükte “Karşılaşmak, birbirine ters düşmek, çatışmak, çelişki”¹⁸ anlamlarına gelen teâruz kelimesi usûlde “İki delilden her birinin diğerinin gereğiyle çelişmesi”¹⁹ olarak tanımlanmaktadır. Gazzâlî de teâruzu tenâkuz olarak nitelemektedir.²⁰

Usûlcüler bu konuya eserlerinde müstakil veya bir bölümün alt başlığı olarak genişçe yer vermişlerdir. Çoğu usûlcü bu mevzuyu ifade bağlamında teâruz ve muâraza kelimelerini kullanırken,²¹ teâdül kelimesini tercih eden fakihler de vardır.²² Gazzâlî ise, *el-Mustasfâ*'da konuya ilişkin teâruz kelimesini kullanmayı tercih etmiştir.²³

Deliller arası tenâkuzdan söz edebilmek için bahse konu bu delillerin kuvvet bakımından eşit olması gerekmektedir. Kat'î deliller arasında teâruz tasavvuru veya düşüncesi bir anlamda Şâri'e acizlik izafe etme sonucunu doğurabilir. Bu da Şâri' için muhaldır. Bu sebeple Gazzâlî de cumhur gibi sadece iki zannî delil arasında teâruz gerçekleşebileceği kanaatini taşımaktadır.²⁴ Her ne kadar mümkün değilse de zahiren bakıldığında iki kat'î delil arasında bir çelişkinin vaki olduğu gözlemleniyorsa bu durum sonraki gelen nassın ilk geleni neshetmesi ile çözüme kavuşturulur. İki kat'î delilden hangisinin önce geldiği tespit edilemiyorsa tevakkuf gerekmektedir. Dolayısıyla bahse konu deliller arasında tercih yapmak mümkün değildir.²⁵

İki zannî delil arasındaki teâruzu gidermede usûlcülerin başvurdukları yöntemler benzer olmakla beraber söz konusu yöntemlerin mahiyetinde takip

¹⁸ Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem el Ensârî, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 8/167.

¹⁹ Şükrü Özen, “Teâruz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/ 208-211; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 552.

²⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/572.

²¹ Bkz. Serahsî, *el-Usûl*, 2/12; Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 214; Sadru'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl ila ma'rifeti'l-usûl*, thk. Said Bekdaş (Beyrut: Dâru's-Sirâc, 2016), 449.

²² Bkz. Fahreddin Râzî, *el-Mahsûl*, 5/377; Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*. 112.

²³ Bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/567.

²⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/567-568.

²⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/568.

ettikleri hiyerarşi farklılık göstermektedir. Bu konuda usûlcüler, cumhur ve Hanefîler olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar.²⁶ Cumhurun yöntem sıralamasını takip eden Gazzâlî'ye göre teâruzu gidermenin ilk yolu cem' imkânının olup olmadığını araştırmaktır. Şayet her iki delil de âm lafız ise cem' her rivayeti kendi içindeki duruma göre değerlendirmek suretiyle gerçekleşir. Gazzâlî bu konu bağlamında bir kimsenin bir sözünde "Namaz ümmete vaciptir." diğeri bir sözünde de "Namaz ümmete vacip değildir." şeklinde bir ifadede bulunması durumunda her iki söz arasında tezahür eden teâruz örneğini verir. Bu çatışmanın da cem' yöntemi ile çözüleceğini ifade eder. Şöyle ki, ilk sözdeki vücûbiyet hükmü teklif şartlarını taşıyan Müslümanlar için; ikinci sözdeki vücûbiyetin kalkma durumu ise, mecnun ve çocuk gibi teklif şartlarını taşımayanlar için geçerli sayılmaktadır.²⁷

Teâruz, cem' yöntemi ile giderilemiyorsa nasların nüzü'l/vürûd tarihleri belirlenerek nesih yöntemine başvurulmaktadır. Şayet bu da bilinmiyorsa başka bir delile dayanarak bu konuda hüküm verilmesi gerekmektedir. Böylelikle aralarında teâruz bulunan iki nas birbirini düşürmüş sayılacaktır. Hüküm vermek için başka bir delil de bulunamazsa teâruzu gidermek için nasıl bir yol izleneceği bağlamında Gazzâlî dört seçenek sunmaktadır:

1. Her iki delille birlikte amel edilir, ancak bu çelişki meydana getirir.
2. Her iki delilden hiçbirisiyle amel edilmez. Böylesi bir yöntem de olayı hükümsüz bırakmaktır.
3. Herhangi bir delile dayanmadan ikisinden biri tercih edilir. Bu da keyfi hüküm vermek anlamına gelir.

²⁶ Hanefîler ise önce nesih sonra tesâkut/tedâfu', cem', takrîru'l-usûl, tercih gibi yöntemleri kullanmaktadırlar. Bkz. Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 217-220; Serahsî, *el-Usûl*, 2/18-26 Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Menâru'l-envâr fi usûli'l-fikh* (b.y.: Dersââdet, 1908), 18-19; Sa'düddin Ömer b. Burhâniddîn et-Teftâzânî, *Şerhu't-telvîh 'ala't-tavdîh li metni't-tenkîh fi usûli'l-fikh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.) 2/208-209; Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Evcibetü'l-fâzıla li'l-esileti'l-aşeretü'l-kâmile* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 2007), 183.

²⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/572.

4. Delile dayanarak daha uygun görülen tercih edilir. Gazzâlî bu seçeneğe göre amel etmeyi daha isabetli bulmaktadır.²⁸

Binaenaleyh Gazzâlî'ye göre iki zannî delil arasında meydana gelen teâruzu gidermede izlenecek yöntem sırasıyla cem', nesih, tedâfu²⁹ ve tercihtir.

3. Tercih

Bir İslâm hukuku terimi olarak tercih, "Vasfen birbirine eşit olan iki delilden birinin diğerine üstünlüğünü ispat etmek"³⁰ manasına gelmektedir. Teâruzun sözü konusu olduğu yerde doğal olarak hükmün işlevselliği açısından tercih gündeme gelecektir. Zira naslar bir şekilde insanın bireysel ve toplumsal hayatının tanzimine yönelik mesajlar ihtiva etmektedir. Tercihe bu yönüyle bakıldığında teâruz ve tercihin ilişkili olduğu alanların aynı olduğu görülür. Bir başka ifadeyle nasıl ki iki kat'î delil arasında teâruz sözü konusu değilse iki kat'î delil ve iki kat'î illet arasında da tercih meydana gelemez. Böylece tercih sadece zannî deliller arasında vuku bulmuş olur.³¹ Bu durum deliller arası meydana gelen teâruzu gidermek için tercihe başvurulması gerektiğini düşünen usûlcüler için geçerlidir. Zira teâruz durumunda tercih yapmaya imkân tanımayan usûlcüler olduğu gibi tercihte bulunmanın hükmünün vacip değil, tahyîr³² veya tesâkut³³ olduğu kanaatinde olan usûlcüler de mevcuttur.³⁴

²⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/220.

²⁹ Gazzâlî nasların birbirini hükümsüz bırakması durumu için bu ifadeyi kullanmaktadır. Bkz. Gazzâlî *el-Mustasfâ*, 2/220.

³⁰ Ö. Nasuhi Bilmen, *İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, haz. Abdullah Kahraman (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017), 198; Şükrü Özen, "Tercih" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/484-487.

³¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/572.

³² Tahyîr delile dayanmadan seçimde bulunmayı ifade ederken; tercih delile dayanarak bir tarafa meyletmeyi ifade etmektedir. Bkz. Ahmet Özel, "Tahyîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/ 442-443.

³³ Tesâkut, her iki delilin eşit olması nedeniyle birbirini düşürmesi sonucu iki delili de bırakıp aklın gereğine uymayı ifade etmektedir. Bkz. Osman Demir, "Tevakkuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/579.

³⁴ Tercih tartışmalarının detayı için Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, 5/379-381.

3.1. Tercih ile Amel Etmenin Gerekliliğinin İspatı

Gazzâlî tercihe yönelme sebebini, ilk dönem âlimlerinin bu yolu takip etmesi ve bu bağlamda icmân/görüş birliğinin oluşması şeklinde açıklamaktadır.³⁵ Zira ilk dönem âlimleri bir delili râvilerinin maruf olması, sayılarının çok olması, âdil olması, mertebelerinin daha üstün olması gibi sebeplerle diğerine tercih etmişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v.) eşlerinin rivayetlerini ümmetin diğer kadınlarının rivayetlerine tercih etmeleri bu duruma örnektir. Resûlullah'ın eşi Hz. Âişe'nin "iltikâu'l-hıtâneyn" (erkek ve kadının sünnet yerlerinin buluşması) rivayetini³⁶ "Su (gusûl) sadece su (menin) gelmesiyledir."³⁷ rivayetini tercih etmişlerdir. Yine hanımlarından birinin Hz. Peygamber'in cünüp olarak sabahladığı rivayetini³⁸, Ebû Hureyre'nin Fazl b. Abbas'tan "Cünüp olarak sabahlayanın orucu yoktur."³⁹ rivayetini tercih etmişlerdir. Benzer şekilde Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e yemin ettirmeden rivayetini kabul etmesi, Hz. Ebû Bekir'in Muğîre'nin ninenin mirasçılığı konusundaki rivayetini Muhammed b. Mesleme de rivayet ettiği için kuvvetli sayması, Hz. Ömer'in Ebû Musa el-Eş'arî'nin eve girerken izin isteme konusundaki rivayetini Ebû Saîd el-Hudrî onayladığı için kuvvetli bulması ve buna benzer pek çok örnek sahâbenin tercihi, hüküm istinbatında bir yöntem olarak benimsediğini göstermektedir.⁴⁰

Teâruzun söz konusu olduğu her konuda tercihte bulunmanın mümkün olamayacağını belirtmekte fayda vardır. Zira tercih iki delil arasında vaki olmaktadır. Bu itibarla iki delil arasında teâruz meydana geldiğinde sayı çokluğu vb.

³⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/570; Gazzâlî, *el-Menhûl*, 426-427.

³⁶ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmîzî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Çarbi'l-İslâmî, 1996), "Tahâret", 80 (No. 109).

³⁷ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1991), "Hayz", 21.

³⁸ Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Râid b. Sabrî b. Ebî Alefe, (Riyad: Daru'l-Hadâra 1431/2010), "Tahâret", 122 (No. 183).

³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif 1417/1997), 27 (No. 1390).

⁴⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/570. Gazzâlî usûl alanında yazmış olduğu ilk eseri *el-Menhûl'de* deliller arası tercih yapmayı temellendirirken sahâbe uygulamasının yanında kıyası kabul eden bir usûlcünün tercihten geri duramayacağını da belirtmektedir. Zira kıyas yapan kişi illetler arasında kesin olanı tercih etmek durumunda kalmaktadır. Bkz. Gazzâlî, *el-Menhûl*, 426-427.

sebeplere dayanarak tercihe başvurulmaz. Örneğin şahitlik ederken “işhâd” lafzı değil de “ihbâr” lafzı kullanılsa on kişi de olsalar şahitlikleri kabul edilmez. Bunun sebebi ise şahitlik konusunun teabbüd temelli oluşudur. Teabbüdî olarak nitelendirilen mesele, Şâri'in isteği dışında başka bir sebebe istinaden terk edilemeyeceği gibi bahse konu husus ancak onun istediği formda ifa edildiğinde dinen muteber ve makbul olur.⁴¹

3.2. Tercih Sebepleri

Tercih, nesih ve cem' ile çözülemeyen iki zannî delil arasındaki teâruzu gidermek, sorunu hükümsüz bırakmamak adına başvuru son yöntemdir. Şüphesiz tercihin bir çözüm olarak kabulünde belli sebeplere dayanması gerekli görülür. Şu kadar var ki tercihin sebepleri konusunda da usûlcüler arasında görüş birliği yoktur. Tercih, her ne kadar bir sebebe dayanarak gerçekleşse de müctehid neticede var olan sebepler arasından kişisel kanaatine yönelmektedir. Gazzâlî'nin de eserinde “tercih yaptık” dedikten sonra “kanaatimize göre” (بي نغوسنا) ifadesini eklediği görülmektedir.⁴² Aktarılanlar bağlamında konu incelendiğinde tercih bir nevi icthatta bulunmak anlamına gelmektedir. Nitekim Gazzâlî'nin konuyu icthad başlığı altında incelemesi de bu kanaatin göstergesi ve tabii sonucudur. Konumuz gereği Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ* eserinde dile getirdiği tercih sebeplerini ele alacağız.

3.2.1. İsnad ve Metin Yönüyle Çelişen Deliller Arası Tercih

İsnad ve metin hadis ilminin önemli kavramlarından. İsnad terim olarak; “Rivayet için kullanılan lafızlarla râvi veya râvileri anarak hadis metnini ilk söyleyenine ulaştırmak, hadis metnini nakleden râvileri rivayet sırasına göre zikretmek” anlamına gelir.⁴³ Metin ise, “Senedin ardından gelen, sünnet veya hadis tarifinin kapsamına giren Hz. Peygamber'in sözü ya da davranışının ve tasviplerinin anlatımından oluşan lafızlar yahut diğer şahısların ifadeleri” demektir.⁴⁴ Gazzâlî *el-*

⁴¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/571.

⁴² Bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/572.

⁴³ Raşit Küçük, “İsnad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/ 154-159.

⁴⁴ Raşit Küçük, “Metin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/411-414.

Mustasfâ isimli eserinde isnad ve metne bağlı tercih sebeplerini on yedi noktada toplamaktadır.⁴⁵ Bahse konu sebepleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- İki haberden birinin metninde ıztırâb⁴⁶ olması durumunda muhtarib olmayan tercih edilir. Yine aynı şekilde iki haberden birinin senedinde ıztırâb⁴⁷ söz konusu olduğunda senedinde ıztırâb olmayan haber tercih edilir.
- Râvilerden birinin, nakil ehli arasında yaygın olarak bilinen kıssanın ayrıntıları hususunda bir rivayette bulunup kıssanın geneli hakkında değil de ayrıntısında tek kalması durumunda çok kişi arasında nakledilen ve bilinen haber ile çatışırsa detay içermeyen rivayet daha kuvvetli kabul edilir.
- Dikkatli oluşu ve yanılığının az oluşu ile bilinen râvinin haberi bu özellikleri ile bilinmeye tercih edilir.
- İki râviden birinin “Resûlullah’tan duyduk.” diğerinin de “Hz. Peygamber bana şöyle yazdırdı.” demesi durumudur. Yazılarda tahrif ihtimali daha çok söz konusu olabileceğinden duyduğum ifadesinin geçtiği haber tercih edilir.
- İki haberden biri merfû⁴⁸ iken, diğerinin merfû‘ ya da mevkûf⁴⁹ olmasının ihtimali olmasıdır. Merfû‘ olduğu kesin olarak bilinen haber mevkûf olana tercih edilir.
- Haberlerden birinin doğrudan Hz. Peygamber’e nispet edilerek, diğerinin ise “ictihadî olarak” yani “Onun zamanında veya meclisinde şöyle oldu da o buna ses çıkarmadı.” denilerek rivayet edilmesidir. Bu durumda Hz.

⁴⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/572-575.

⁴⁶ Metindeki ıztırâb, hadis metninin birbiriyle çelişen hükümler çıkarılmasına sebep olacak şekilde farklı rivayet edilmesiyle ortaya çıkar. Bkz. Ahmet Yücel, “Muzdarib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/422.

⁴⁷ Senetteki ıztırâb, senet zincirindeki râvilerin isimlerinin, sıfatlarının zayıf kişilerin isim ve sıfatlarıyla ayırt etmesi zor bir şekilde karışması şeklinde ortaya çıkar. Bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/573.

⁴⁸ Hadis ilminde bir sözü, bir haberi Resûl-i Ekrem’e nisbet etme manasına gelmektedir. Bkz. Abdullah Aydın, “Merfû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/180-181.

⁴⁹ Mevkûf, “Hz. Peygamber’e ulaşmadan sahâbîde durması veya durdurulması” şeklinde tarif edilmiş ve sahâbenin söz, fiil ve takrirlerine dair rivayetlere bu ad verilmiştir. Bkz. Abdullah Aydın, “Mevkûf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/437-438.

Peygamber'den doğrudan rivayet edilen haber daha kuvvetli kabul edilir. Çünkü Peygamber zamanında ve meclisinde olanın ona ulaşmamış olma ihtimali varken doğrudan Hz. Peygamber'e nispet edilende bu ihtimal yoktur.

- Daha önceki rivayet ettiği haberler arasında teâruz bulunmayan kişinin haberi, teâruz bulunan kişinin haberine tercih edilir.
- Râvinin bahse konu olayın bizzat tarafı ya da öznesi olması halinde meselenin hükme bağlanması aşamasında konuya ilişkin yer alan rivayetler arasından olayın tarafı ya da öznesi olan râvinin rivayeti tercih edilir. Zira olayın içinde aktif olarak bulunan ya da olayın öznesi olan kimse olayın içinde yer almayan kimseden meseleye daha hâkimdir ve olayı daha iyi bilir. Mesela Meymûne'nin “Hz. Peygamber benimle evlendiğinde, ikimiz de ihramlı değildik.”⁵⁰ şeklindeki rivayeti İbn Abbas'ın “Hz. Peygamber Meymûne'yi nikâhladığında ihramlıydı.”⁵¹ rivayetine tercih edilir. Çünkü burada Meymûne olayın bizzat tarafı/öznesidir. İbn Abbas ise olaya tanık olabileceği gibi hadiseyi başkasından da duymuş olabilir. Haliyle olayın tarafı olan Meymûne'nin rivayeti güçlü olduğu için meselenin hükmüne ilişkin çözümde tercih edilecektir.
- İki râviden birinin diğerine nispetle daha âdil, güvenilir ve zabt sahibi olması durumunda bu nitelikleri haiz râvinin haberi tercih edilir.
- İki rivayetten biri Medine ehlinin amelîne uygun düşerse o rivayet tercih edilir. Çünkü Medine hicret yurdu ve neshedici vahyin söz konusu olduğu yer olması hasebiyle olan bitenin Medine ehlinin gözünden kaçmış olma ihtimali uzaktır.

⁵⁰ Müslim, “Nikâh”, 48.

⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr 2002), “Hâc”, 12 (No. 1837).

- İki haberden birinin, başka bir râvinin mürseline⁵² uygun düşmesi durumunda başka ravinin rivayeti ile desteklenen haber diğerine tercih edilir.
- İslâm toplumunun, iki haberden birinin gereğince amelde bulunuyor olması bahse konu haberler arasında tercih sebebi kabul edilir. Müslümanların başka delile dayanarak da bu ameli yapıyor olma ihtimali söz konusu olabilir; ancak tedavülde olan delile dayanma ihtimali de mevcuttur. Bu sebeple uygulamada olan haber diğerine tercih edilir.
- Kitap/Kur'ân, icmâ, mütevatir bir hadis veya aklî delilin bir haberin ifade ettiği/delalet ettiği şekilde amel etmenin gerekliliğine şahitlik etmesi durumunda şahit olunan haber tercih edilir.
- İki haberden birinin daha genel diğerinin özel olması durumunda konuyla bağlantısı yüksek olan özel haber tercih edilir. Mesela “Gümüşte kırkta bir zekât vardır.”⁵³ rivayetinden zekât mükellefiyetinin çocuklar da dahil olmak üzere bu miktara sahip herkesi kapsadığı; bununla birlikte “Kalem üç kişiden kaldırılmıştır. Bulûğa erinceye kadar çocuktan...”⁵⁴ hadisi ile yukarıda zikredilen mükellefiyetten bâliğ olmayan çocukların kapsam dışı bırakıldığı anlaşılmaktadır. İlk rivayet direkt zekât konusuyla bağlantılı olduğu için diğer rivayete tercih edilir ve çocuğa zekât mükellefiyeti yüklenir.
- İki haberden biri müstakil olarak anlam ifade ederken diğerinin bir takdire ihtiyaç duyması halinde takdire ihtiyaç duymayan haber tercih edilir.
- İki haberden birinin râvisinin çok olması kimilerine göre tercih sebebidir. Gazzâlî bu maddeyi tercih sebepleri arasında zikretse de râvi çokluğundan ziyade râvinin adalet, zabt, teyakkuz gibi vasıflarının dikkate alınmasının daha doğru olacağını belirtmiştir.⁵⁵

⁵² Mürsel hadisi hüccet kabul etmeyen Şafîî geleneğine bağlı olan Gazzâlî mürsel hadisin hüccet olmasa da tercih sebebi sayılabileceğini düşünür. Bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/574.

⁵³ Buhârî, “Zekât”, 38 (No. 1454).

⁵⁴ Nesâî, “Talâk”, 21 (No. 3432).

⁵⁵ Bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/572-575.

3.2.2. İsnad ve Metin Dışı Sebeplerle Tercih

Gazzâlî, *el-Mustasfâ* isimli eserinde isnad ve metin dışı sebeplerle tercihe ilişkin beş madde zikretmektedir.⁵⁶

- Haberin tartışma mahalli içinde kullanılması tercih edilir. Mesela “*Velisiz nikâh olmaz.*”⁵⁷ hadisi ile “*Dul kendisi hakkında velisinden daha fazla hak sahibidir.*”⁵⁸ rivayeti arasında gerçekleşen teâruzu gidermede bu yöneme başvurulur. Zira ilk rivayet velisiz nikâh olmayacağı izlenimi verirken, ikinci rivayet dul kişinin velisiz evlenebileceğine delalet etmektedir. Gazzâlî bağlı olduğu Şâfiî geleneğinin ikinci rivayeti dulun velisiz akit yapmasına değil veliden izin alma konusuna hamlettiğini ifade eder. Hanefî ekolünün ise birinci rivayeti küçük kız, cariye veya denk olmayan kişiyle nikâhlanmaya hamlettiklerini belirtir. Gazzâlî'ye göre büyük kız hakkında olan konuyu küçük kız ve cariye ile ilişkilendiren Hanefî ekolü tartışma mahallinden çıkmıştır.
- Sahâbenin mertebesini tahkir edici mahiyette bir içerik taşıyan haber daha zayıf görülür. Mesela sahâbenin namazda kahkaha atması halinde Hz. Peygamber'in abdest almalarını emrettiği rivayeti⁵⁹ onların konumuyla örtüşmediği için teâruz ettiği rivayete tercih edilmez.
- Bir olaya dair iki haberden birisinin o olayın hükmüne ilişkin özel bir delil olduğu hususunda tartışma olup diğer haberin olayın hükmüne ilişkin özel bir delil olduğunda ittifak varsa, olayın hükmü konusunda ittifak edilen haber diğerine tercih edilir.
- İki haberden birinde maksat tartışma konusu olan hükmü beyan etmek iken diğerinde değilse beyan kastı taşıyan tercih edilir. Buna örnek olarak “*Hangi deri olursa olsun, tabaklanınca temizlenir.*”⁶⁰ rivayeti verilir. Bu hadisten eti

⁵⁶ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/575-577.

⁵⁷ Tirmîzî, “Nikâh”, 14 (No. 1100).

⁵⁸ Müslim, “Nikâh”, 9.

⁵⁹ Ebü'l-Hasan Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, (Beirut: Dâru İbn Hazm 2011), 144 (No. 47).

⁶⁰ Müslim, “Hayz” 26.

yenen ve yenmeyen tüm hayvanların derilerinin tabaklama işlemiyle temiz olacağı anlaşılmaktadır. Bunun yanında Hz. Peygamber'in yırtıcı hayvan postlarının sergi olarak kullanılmasını yasakladığı rivayeti⁶¹ ilk rivayetin umumuyla teâruz etmektedir. İlk rivayetin tercih edilmesi daha uygun görünmektedir. Çünkü hükmün maksadı hayvan derilerinin tabaklama işlemiyle temiz sayılmasının mümkün oluşudur. Bu da ilk rivayetin içeriğiyle daha çok uyuşmaktadır. İkinci rivayette Hz. Peygamber'in derinin teşhir amaçlı kullanılmasını yasaklamasının sebebi, kibri engellemek amacına matuf olabilir.

- İki haberden birinin, hükümde tesiri bulunan bir şeyin ispatını içermesi halinde tesiri olan olmayana takdim edilir. Nitekim Hz. Âişe, Hz. Ömer, İbn Abbas'tan gelen Berîre'nin bir kölenin nikâhı altındayken azat edildiğine dair rivayeti⁶² Berîre'nin hür bir erkeğin nikâhı altındayken azat edildiği rivayetine takdim edilmiştir. Çünkü kişinin eşi hür ise kişi azat edilince muhayyerlik hakkı olmaz. Ancak eşi köle ise muhayyerlik hakkı doğmaktadır. Bu sebeple Berîre'ye muhayyerlik tanıyan ilk rivayet tercihe şayandır.

3.2.3. İletler Arası Tercih

Kıyas, İslâm hukukçuları tarafından hüküm istinbatında sınırlı naslarla sınırsız olaylara çözüm üretmek için başvurulan temel kaynaklardan birisidir. Hiç şüphesiz kıyas işleminin en önemli unsurunu illet teşkil eder. Tespit edilen illetler arasında çatışma meydana gelirse hangisinin tercih edileceği teâruz ve tercih başlıkları altında incelenmiştir. Gazzâlî'nin kat'î deliller arasında tercih yapılmayacağı kanaati, tercihte bulunulacak illetler için de geçerlidir. Başka bir ifadeyle tercihin gerçekleşeceği delillerin zannî olması şartını koyan Gazzâlî illetler arası tercih için de aynı şartı koymuştur.⁶³ Bu itibarla teâruz durumunda Gazzâlî, illetler arası tercihte bulunmaya götüren beş etkenden söz etmektedir. Bunlar:

⁶¹ Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, nşr. M. Nâsiruddîn el-Elbânî, (Umman: y.y, 1988), "Libâs", 43 (No. 4132).

⁶² Müslim, "İtk", 2.

⁶³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/580.

- İletinin çıkarıldığı aslın kuvvetine bakılarak yapılan tercih,
- İletinin bizzat kendisini takviye etmesine göre yapılan tercih,
- İletinin nas veya icmâ gibi ispat yolunu kuvvetlendirmeye yönelik yapılan tercih,
- İletle sabit olan hükmün takviyesine götüren tercih,
- İletinin usûlün şahitlik etmesi ve muvafakat etmesiyle güçlenmesi yoluyla tercihtir.⁶⁴

Yukarıda tadat edilen maddelerden ilki illetin istinbat edildiği asılla alakalı iken diğerlerinin ise illetin kendisiyle ilintili bir tercih sebebi olduğu görülmektedir. İletinin çıkarıldığı asla dönen tercih sebepleri arasında zarurî olarak bilinen aslın istidlal yoluyla bilinen asla tercih edilmesi, genel olarak nesih ve ihtilaf ihtimallerinden uzak olan aslın bu durumlara ihtimali olana takdim edilmesi, aslı mütevatir haber olan aslın, aslı haber-i vâhid olana öncelenmesi,⁶⁵ tahsis edilmemiş âm lafız ile sabit hükmün tahsis edilmiş olana tercih edilmesi, bizzat kendisi asıl olanın başka aslın fer'î olan asla tercih edilmesi⁶⁶, haber-i vâhidle sabit olan aslın kıyasla sabit olana tercih edilmesi zikredilmektedir.⁶⁷

İletinin kendisi ile alakalı tercih sebeplerine gelince Gazzâlî bunları açıklarken içerisinden bazılarının zayıf bir sebep olduğunu belirtmektedir. Bu itibarla tercih sebeplerini ikiye ayırarak izah edeceğiz.

3.2.3.1. Gazzâlî'nin Kabul Ettiği Tercih Sebepleri

Gazzâlî'nin, *el-Mustasfâ* özelinde buraya kadar aktardığımız bilgiler dikkate alındığında sübût, delâlet, isnad, metin vb. kriterler bağlamında delillerin tearuzunu giderme ya da bir başka ifadeyle tercih konusuna açıklık getirmeye çalıştığı görülür. Şüphesiz tercihe mesnet teşkil eden sebepler arasında güç/kuvvet bakımından

⁶⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/580.

⁶⁵ Bu tercih sebebi râvi çokluğunu tercih sebebi sayanlar için geçerli kabul edilmektedir. Bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/581.

⁶⁶ Bu konuda kabul edilen aslında kıyas işleminde fer'î üzerine kıyas yapılmaması gerektiğidir. Bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/581.

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/580-582.

farklılıklar söz konusudur. Gazzâlî'nin delillerin teâruzunda tercih sebebi olarak kabul ettiği bazı kriterleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- İki illetten birinin aynı zamanda sebep olma ihtimali taşıması. Bu nitelikteki bir illet daha çok hükmü içine alabilir kapasiteye sahip olmaktadır. Örneğin hırsızlığın el kesme cezası için illet kabul edilmesinin, başkasına ait malın gizlice alınmasının illet kılınmasından daha uygun olacağı görülmektedir. Böylece nebbâşın/kefen soyucunun hükmü gibi hırsızlık çeşitleri de el kesme cezasına dâhil olmaktadır.⁶⁸
- Bizatihi kendisinin zarurî olarak var olduğu illetin nazarî olarak var olana tercih edilmesi. Mesela içkinin illetinin iskâr/sarhoş edicilik olması illetin zarurî olarak var olmasının örneğidir. Nazarî olarak var olan illetin örneği ise köpeğin satışının yasaklanma illetinin köpeğin necis oluşudur. Dolayısıyla zarurî ve nazarî iki illet çatıştığında zarurî olan tercih edilir. Çünkü illetin varlığı yönündeki bilgiyi ve zannı kuvvetlendiren şey, illetin hükmü yönündeki zannı da kuvvetlendirir.⁶⁹
- İletin aynı zamanda müessir olması. İlette tesir birkaç şekilde tezahür etmektedir. Mesela illetin mun'akis ve muttarid olması illetin tesirli olduğunu gösteren vasıflardır. Bir başka ifadeyle hükmün varlığının illetin varlığı ile ilintili olmasıdır. Bunu içkinin illeti olarak tespit edilen iskârda görmek mümkündür. Aynı şekilde illetin haramlığa götüren bir nitelik taşıması da tesirli olduğunu göstermektedir. Bunun örneği de iskâr illetinin içki içme eylemine sürükleyen niteliğe sahip olmasıdır.⁷⁰
- Aslî yokluk hükmünü değiştirerek yeni bir hüküm getiren illetin, aklın hükmünü ikrar edene tercih edilmesi. Çünkü değiştirici niteliğe sahip illet yeni şer'î bir hüküm ispat ederken, ikrar eden illet olanı olduğu gibi bırakmaktadır. Mesela ikrar eden illete göre ribâ hadisinde sayılan maddeler dışında kalan pirinç gibi gıdalar için ribânın cereyan etmemesi

⁶⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/584.

⁶⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/583.

⁷⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/584-585.

gerekmektedir. Bu sebeple hükmü değiştiren bir illet bulunduğunda bu tercih edilir. Ribâ konusunda tu'miyyet/gıda olma illetinin alınması örneği bunu göstermektedir.⁷¹

- Denk iki illetten birisinin tarikinin evla kabul edilmiş olması. Mesela hataen adam öldüren kişinin kefareatine kıyasla kasten adam öldüren kişiye de kefaret hükmü vermek buna örnek olarak verilmektedir. Zira hataen adam öldürme kefaretinin hükmü Kur'ân-ı Kerîm'de açık olarak beyan edilmiştir. Tariki evla kabul edildiği için kasten adam öldürme kefareatine illet olmaya daha elverişlidir.⁷²
- Fer'de kendi hükmünün mislini gerektiren illetin, hükmün aksini gerektiren illete tercih edilmesi. Mesela İmam Şâfiî cariyenin karnındaki ceninin düşürülmesinde ödenmesi gereken diyeti asıldaki hür kadının diyetine denk kabul ederek gerekçelendirmiştir. Zira fer'î konu olarak hür kadının karnındaki ceninin düşürülmesi sonucu ödenmesi gereken bir diyet miktarı vardır. Cariye de hür kadın için verilen fer'î konudaki bu hükmün aynısına tabi olur.⁷³
- Mürsel habere muvafık olan illet tercih sebebidir.⁷⁴
- Usûl kaidesinin illetin cinsine şahitlik etmesi de tercih sebebidir. Mesela ibadet içerikli konularda niyetin gerekli olduğu kaidesine dayanarak taharette de niyetin şart koşulması bunun örneğidir.⁷⁵
- Nassın umumunu devam ettiren illet ile umumu tahsis eden illetin teâruzu durumunda ilk illet tercih edilir. Mesela ".....ya da kadınlara dokunup da -bu durumlarda- su bulamamışsanız o zaman temiz bir topırağa yönelin (teyemmüm edin)....."⁷⁶ ayetinin umumu, her kadına dokunmak suretiyle abdestin

⁷¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/588.

⁷² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/ 589.

⁷³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/ 590.

⁷⁴ Gazzâlî'ye göre mürsel hadis hüccet olmadığı için tercih sebebi olarak görülmektedir. Bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/583.

⁷⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/583.

⁷⁶ en-Nisa 4/43.

bozulacağını ifade etmektedir. Buna mukabil umumu tahsis eden mahrem ve küçük kız çocuklarını çıkartan bir illet vârid olursa ilki tercih edilir.⁷⁷

3.2.3.2. Gazzâlî'nin Zayıf ve Geçersiz Gördüğü Tercih Sebepleri

Gazzâlî'nin delillerin teâruzu durumunda zayıf veya geçersiz kabul ettiği bazı sebepleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- İki illetten birinin kat'î nas ile sabit olması tercih sebebi kabul edilmemektedir. Çünkü kat'î nas ile zannî delil arasında teâruz gerçekleşmesi mümkün olmadığından tercih imkânı hiç doğmayacaktır.⁷⁸
- İki illetten birinin haram, necis gibi şer'î hüküm içermesi diğerinin iskâr (sarhoş edicilik) gibi hissî hüküm içermesi durumunda şer'î olanın tercih edilmesi zayıf bir tercih sebebidir.⁷⁹
- Müteaddî illetin kâsır illete tercih edilmesi de zayıf bir tercih sebebi kabul edilmektedir. Zira illetin pek çok meselede uygulanması illetin kuvvet derecesini göstermez. Nassa daha uygun kâsır illetin tercih edilmesi daha makbuldür.⁸⁰
- Mülâzim/ayrılmaz illetin ayrılan illete tercih edilmesi de zayıf bir tercih sebebidir. Mesela şarabın kırmızılığı da şaraptan ayrılmayan bir özelliktir ancak illet olarak kabul edilmemektedir.⁸¹
- İslâm'ın müsamahayı emreden bir din olması sebebiyle daha hafif hüküm içeren illetin tercihi veya tam tersi mükellef tutulmanın ağır bir sorumluluk olduğu düşüncesi ile daha ağır hüküm içeren illetin kabulü yönündeki değerlendirmeler zayıftır.⁸²

⁷⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/ 586.

⁷⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/ 582.

⁷⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/ 584.

⁸⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/ 588.

⁸¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/ 589.

⁸² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/ 589-590.

Sonuç

Beşerî hukuk sistemleri ve İslâm hukukunun temel kaynaklarının anlaşılmasında çelişkiler bulunduğu söylemi öteden beri dile getirilen bir husustur. İslâm hukuk metodolojisinde söz konusu çelişki “teâruz” kavramı ile ifade edilmektedir. İslâm hukuku bağlamında teâruz konusu ele alındığında, fukahânın teâruzun varlığı veya yokluğu konusunda farklı yaklaşımlar sergilediği görülür. Bunun yanı sıra teâruzun varlığını kabul eden İslâm hukukçularının da söz konusu teâruzun alanı, kapsamı ve teâruzun izalesi ekseninde farklı yaklaşımlara sahip olduğu bir gerçektir. Teâruzun açıklığa kavuşturulması hukukun güvenilirliği ve bireysel/toplumsal hukuki hayata dokunması bağlamında ciddi bir önemi haizdir. Bu durum vahiy destekli/kaynaklı hukuk için düşünüldüğünde elzem bir hal almaktadır. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki deliller arası tezahür eden çelişki bizzat delilin kendisinden kaynaklanmamaktadır. Kimi zaman hükme mesnet teşkil eden/edebilecek kaynağın bize ulaşmasında yaşanan kopukluk ve bilgi eksikliğinden kimi zaman da nasların nüzûl/vürûd tarihinin tespit edilememesi neticesinde tezahür etmektedir. Bu sebeple yakînî (tevâtür/şöhret) olarak ulaşan deliller arasında hakikatte çelişkinin söz konusu olmayacağı genel kabuldür. İslâm hukukunda kimi usûlcü tarafından teâruz kimisi tarafından da teâdül başlığı altında ele alınan bu konuda tartışılan bir diğer husus da teâruzun veya teâdülün meydana geldiği deliller karşısında nasıl bir yöntemin takip edileceğinin ya da nasıl bir tavır sergilemek gerektiğinin tespitidir. Bazı usûlcüler teârûza konu olan deliller karşısında tevakkuf etmeyi/sükûtu uygun görürken bazıları olayı hükümsüz bırakmamak adına söz konusu deliller arasında tercihte bulunmanın daha isabetli ve uygun olacağı kanaatine varmışlardır. İşte bu noktada hangi sebebe binaen tercihte bulunulması gerektiği sorusu gündeme gelmektedir. Bu sebeple tercihin müctehidin olayı hükümsüz bırakmamak adına bir sebebe binaen yapmış olduğu bir nevi ictihad olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla teâruz ve tercih ictihadî bir konu olarak fıkıh usûlü eserlerinde ictihad genel başlığının altında yer alan özel bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ* adlı eseri de fıkıh usûlü ilminin mütekellim metoduna göre kaleme alınmış temel eserlerinden biridir. Gazzâlî de bahse konu meseleleri eserinde ictihad bölümünde ve iki âm lafzın çatışması konusunda ele almıştır.

Araştırma konumuz olan teâruzun çözüme kavuşturulmasında öncelikle teâruzun alanı ya da hangi deliller arasında söz konusu olabileceğinin tespiti ciddi bir önemi haizdir. *el-Mustasfâ* müellifi Gazzâlî'ye göre iki aklî delille birisi aklî diğeri naklî delil arasında teâruz meydana gelmemektedir. Teâruz sadece iki naklî delil arasında söz konusu olabilir. Ancak her naklî delil arasında teâruzdaki bahsetmek de mümkün değildir. Zira sübut ve delalet açısından kesinlik içeren iki kat'î delil arasında teâruz iddiası bir yönüyle Şâri'e acziyet izafe ettiği için kabul edilmemektedir. Bu sebeple Gazzâlî sadece sübut ve delalet açısından iki zannî delil arasında teâruzun meydana gelebileceği kanaatindedir.

İslâm hukuk metodolojisinde deliller arası teâruzun varlığını kabul eden usûlcüler, söz konusu teâruzun giderilmesi bağlamında farklı yöntemler takip etmişlerdir. Gazzâlî'nin teâruzun giderilmesine ilişkin takip ettiği yöntem, cem', nesih, tedâfu', tercih şeklinde bir sıralamadır. Cem', nesih, tedâfu' yöntemi ile çözüme kavuşturulamayan çatışma ya da çelişki, nihayetinde tercih metodu ile açıklığa kavuşturulur. Tercih kavramı belli bir gerekçe ile bir delili kuvvetli saymayı ifade etmektedir. Usûlcülerin ihtilaf ettiği husus ise delili kuvvetli kılacak tercih sebeplerinin ne olduğudur. Gazzâlî eserinde naslar arası tercih sebebi olarak isnad, metin ve bunun dışındaki durumlara bağlı sebepleri ele almaktadır. Ayrıca illetler arası çatışmada da hangi gerekçelere binaen tercih yapılacağını detaylı bir şekilde ele almaktadır. Eserinde sadece kendi kabul ettiği tercih sebeplerini değil, diğer usûlcülerin kabul ettiği tercih sebeplerini de zikretmektedir. Bu sebeple bunların hepsini kabul etmemekte, bazılarını zayıf bir tercih sebebi olarak gördüğünü ifade etmektedir. Ayrıca tercih sebeplerinin bunlarla sınırlı kalmayıp bunlar haricinde de tercih sebebi olabileceğini de belirtmektedir.

Kaynakça | References

- Apaydın, H. Yunus. "Mustasfâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/124-126. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Aydınlı, Abdullah. "Merfû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/180-181. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Aydınlı, Abdullah. "Mevkûf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/437-438. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bardakoğlu, Ali. "Delil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/138-140. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bedevî, Abdurrahman. *Müellefâtü'l-Gazzâlî*. Kuveyt: Vekâletu'l-Matbûât, 2. Basım, 1977.
- Bilmen, Ö. Nasuhi. *İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*. haz. Abdullah Kahraman. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2. Basım, 2017.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Caner, Abdurrahman. "Fıkıh Usûlünde Delillerin Çelişmesi ve Tercih Sebepleri İbnü's-Sübkî Örneği". *İslâmî İlimler Araştırmaları Dergisi* 2/8 (Ekim 2020), 25-43.
- Çağrı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/530-534. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Alî b. Ömer. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2011.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed. *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*. thk. Halîl Muhyiddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Demir, Osman. "Tevakkuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/579. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. nşr. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî. 4 Cilt. Umman: y.y., 1988.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed. Ahmed et-Tûsî. *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Tâmir. 2 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2011.

- Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed. Ahmed et-Tûsî. *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*. thk. Muhamed Hasan Heytû. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998.
- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. 3 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1983.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1997.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrerem el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İsfahânî, Şemsüddin Mahmûd b. Abdirrahman el-İsfahânî. *Beyânu'l-muhtasar şerhu muhtasari İbn Hâcib*. 3 Cilt. Mekke: Câmîiatu Ümmi'l-Kurâ, 1986.
- Küçük, Raşit. "İsnad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/ 154-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Küçük, Raşit. "Metin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/411-414. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *el-Evcibetü'l-fâzıla li'l-es'ileti'l-aşeretü'l-kâmile*. Kâhire: Dâru's-Selâm, 2007.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1991.
- Nesâî, Ahmed b. Ali b. Şuayb b. Ali. *es-Sünen*. thk. Râid b. Sabrî b. Ebî Alefe. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hadâra, 2010.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed. *Menâru'l-envâr fi usûli'l-fikh*. b.y.: Dersââdet, 1908.
- Özel, Ahmet. "Tahyîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/442-443. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Özen, Şükrü. "Tercih" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/484-487. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özen, Şükrü. "Teâruz" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/ 208-211. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsu'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Usûl*. 2 Cilt. Haydarâbâd: y.y., 1993.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fikh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Şa'bân, Zekiyüddîn. *Usûlu'l-fikhi'l-İslâmî*. Beyrut: Metâbiu' Dâri'l-Kütüb, 2. Basım, 1971.

Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer. *el-Mahsûl fi İlm-i usûli'l-fikh*. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1996.

Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer el-Horasânî. *Şerhu't-telvîh 'ala't-tavdîh li metni't-tenkîh fi usûli'l-fikh*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Tirmîzî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmi'u'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma`rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1997.

Yücel, Ahmet. "Muzdarib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/422. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Yücel, Fatih. *Zeydiyye ve Fıkıh Usulü*. Ankara: Fecr yayınları, 2022.